

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 316.7

DOI 10.32461/2226-3209.3.2024.313259

Цитування:

Копієвська О. Р. Еволюція поняття «травматичний досвід»: культурологічний аспект. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. № 3. С. 3–13.

Kopiievskia O. (2024). Evolution of the Concept of Traumatic Experience: Cultural Aspect. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 3, 3–13 [in Ukrainian].

Копієвська Ольга Рафаїлівна,
доктор культурології, професор,
професор кафедри артменеджменту та
івент-технологій
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0002-4537-4888>
okopievska@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД»: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Мета статті – здійснити культурологічну рефлексію для з'ясування особливості еволюції поняття «травматичний досвід», окреслити специфіку його концептуально-сміслового розгортання у європейському соціокультурному просторі. **Методологія дослідження** включає загальнонаукові принципи систематизації та узагальнення досліджуваної проблеми, які дали змогу визначити й науково обґрунтувати існуючі теорії, концептуальні підходи до розуміння змісту понять «травма», «травматичний досвід», «травми модернізації», «травми соціальних змін». Застосування аксіологічного підходу дало можливість виявити в розглянутих теоріях міждисциплінарний характер, виявити персоналізовані наукові позиції, їх культурологічний контекст. Використання аналітичного методу дозволило виявити концептуальні засади подальших наукових перспектив осмислення проблематизації травматичного досвіду, а саме з'ясування ролі та значення культурних / креативних практик в опрацюванні травматичного досвіду на основі дослідження еволюції цього поняття в межах становлення *trauma studies* як самостійного напрямку наукового знання та здійснити спробу розробити алгоритми їх практичної реалізації в дискурсі прикладної культурології. **Наукова новизна** полягає в здійсненні культурологічного аналізу персоналізованих наукових позицій щодо еволюції поняття «травматичний досвід» з огляду на специфіку його концептуально-сміслового розгортання у європейському соціокультурному просторі. **Висновки.** Концептуально-сміслове розгортання поняття травматичний досвід відбувається на тлі динамічної зміни європейського загального соціокультурного контексту, спричиненого початком і перебігом Першої світової війни. Вже під час ведення війни та по її завершенні на основі набутого емпіричного досвіду лікування численних травм і психічних розладів розпочинається наукове осмислення їх природи, специфіки проявів травматичного досвіду, військові лікарі, психіатри й психологи стали розробляти рекомендації щодо його переживання, подолання, пропрацювання / опрацювання. Еволюція поняття «травматичний досвід» у дискурсі класичного психоаналізу відбувалася в єдності епістемологічної і герменевтичної теорії досвіду, відіграючи провідну роль в експлікації травми і травматичного досвіду у сферу зацікавлень різних соціально-гуманітарних наук від мистецтвознавства і культурології до соціології і політології. Розширивши предметне поле вивчення травми і травматичного досвіду, З. Фрейд закладає підґрунтя і методологічного принципу, який отримує назву міждисциплінарного і стає одним із базових для подальшого дослідження травми й травматичного досвіду на широкому тлі цілісної картини буття людини в соціумі та світі культури.

Ключові слова: травма, травми соціальних змін, травматичний досвід, травми модернізації, терапевтична практика.

Kopiievskia Olha, Doctor of Cultural Studies, Professor, Department of Art Management and Event Technologies, National Academy of Culture and Arts Management

Evolution of the Concept of Traumatic Experience: Cultural Aspect

The purpose of the article is to conduct a cultural reflection to clarify the peculiarities of the evolution of the concept of traumatic experience, to outline the specifics of its conceptual and semantic deployment in the European socio-cultural space. **The research methodology** includes general scientific principles of systematisation and generalisation of the problem under study, which allowed to identify and scientifically substantiate existing theories, conceptual approaches to understanding the content of the concepts of 'trauma', 'traumatic experience', 'trauma of modernisation', 'trauma of social change'. The purpose and objectives of the article led to the use of an axiological approach, which allowed identifying the interdisciplinary nature of the theories under consideration, revealing personalised scientific positions and their cultural context. The use of the analytical method allowed us to identify

conceptual foundations for further scientific perspectives on the problematisation of traumatic experience, namely, to clarify the role and significance of cultural/creative practices in processing traumatic experience by studying the evolution of this concept within the framework of the formation of trauma studies as an independent field of scientific knowledge and to make an attempt to develop algorithms for their practical implementation in the discourse of applied cultural studies. **The scientific novelty** lies in the cultural analysis of personalised scientific positions on the evolution of the concept of 'traumatic experience', in view of the specifics of its conceptual and semantic deployment in the European socio-cultural space. **Conclusions.** The conceptual and semantic development of the concept of traumatic experience unfolds against the dynamic change in the European general socio-cultural context caused by the outbreak and course of the First World War. Already during the war and after its end, on the basis of the empirical experience gained in the treatment of numerous traumas and mental disorders, scientific understanding of their nature, the specifics of traumatic experience manifestations began, and practicing military doctors, psychiatrists and psychologists developed recommendations for its experience, overcoming, and processing/working through. The evolution of the concept of traumatic experience in the discourse of classical psychoanalysis developed in the unity of epistemological and hermeneutical theory of experience, playing a leading role in explicating trauma and traumatic experience in the sphere of interest of various social sciences and humanities, from art history and cultural studies to sociology and political science. By expanding the subject field of studying trauma and traumatic experience, Freud laid the foundation for a methodological principle that is called interdisciplinary and becomes one of the basic ones for further studying trauma and traumatic experience against the broad background of a holistic picture of human existence in society and the world of culture.

Keywords: trauma, trauma of social change, traumatic experience, trauma of modernisation, therapeutic practice.

Актуальність теми дослідження. Героїчна боротьба українського народу за свою незалежність, за своє невід'ємне право належати до європейської цивілізації супроводжується жорстокістю воєнних дій, стражданням мирного населення від постійних ракетних ударів, інформаційно-психологічними атаками ворога в медійному та інтернет-просторі, що спрямовані на створення атмосфери страху й паніки, руйнування індивідуальної і суспільної свідомості.

Війна як досвід смерті, болю, насильства, відчаю і водночас надії не просто актуалізувала дослідження травми й травматичного досвіду, якого набувають мільйони українців, а перемістила їх у центр вітчизняного наукового дискурсу. Що цілком закономірно, оскільки травма й травматичний досвід являють собою «складний вузол, який зв'язує воедино декілька ниток знання» [32]. Саме тому ці феномени стають предметом зацікавлень філософів і психологів, філологів та мистецтвознавців, культурологів, істориків і соціологів, які здійснюють пошук нестандартних підходів до розуміння їх природи та шляхів подолання травматичного досвіду.

Аналіз досліджень і публікацій. У зарубіжній та вітчизняній історіографії наявний значний масив наукової літератури, у якій розлого представлена проблематика, пов'язана з травматичним дискурсом. Розгляд найважливіших праць зарубіжних науковців та оприявлених у них ідей стосовно травми та дотичного до неї травматичного досвіду здійснює українська дослідниця Я. Кононова. Вона простежує «основні рубежі

інтелектуальної історії травми», аналізує історичний та культурний контекст дебатів навколо змісту термінів, розкриває позиції основних учасників, описує головні тези панівної, на її думку, деконструктивістської парадигми осмислення травми.

Я. Кононова виокремлює три «фокуси інтересу», у межах яких працюють зарубіжні науковці, – це теоретики літератури та культурні критики, які розробляють концепцію культурної травми (К. Карут, Ш. Фелман, Д. Хартман та ін.). У контексті нашого дослідження важливо те, що ці останні актуалізували проблеми естетизації травматичного досвіду. Другий фокус – компаративні дослідження травми, критика ключових тез теоретиків культурної травми, виявлення позитивних можливостей артикуляції травматичного досвіду. Нові концептуальні виміри травматичного дискурсу й третій фокус досліджень Я. Кононова пов'язує з «пост-гуманітарним» або «матеріалістичним поворотом», а його репрезентанти – С. Доманська, Я. Мальчинські, М. Смиківські, Т. Коул, Р. Сендик, Т. Мойніхан, Р. Негарестані, Р. Маккей). Так, з одного боку, ці вчені починають використовувати методи та підходи постантропоцентричної парадигми, а з іншого – відбувається розширення міждисциплінарного поля із включенням до нього необхідних положень юридичних наук, криміналістики тощо – тим самим формуються нові галузі дослідження [13; 14].

У роботі «Філософія травми» Ханна Мериторія (Hanna Meretoja) стверджує, що на сучасному етапі дослідження травми і травматичного досвіду відбуваються в межах

емпіризму, герменевтики, включаючи «травматичну герменевтику» К. Девіса, і постструктуралізму. В останніх травматичний досвід розглянуто як розрив, «порушення ментального досвіду часу, себе та світу» [34].

К. Стокс з'ясовує вплив на травматичний досвід пошкодження емоційного та інтелектуального світу особистості, що особливо важливо з огляду на масштабність емоційного насильства [38]. Т. Мортон, англійський філософ, розглядаючи концепт травми і травматичного досвіду, акцентує на дестабілізації «картини світу», на руйнації світосприйняття травмованої людини, внаслідок чого вона відчуває постійне «занепокоєння» [35]. Р. Лакхерст, британський культуролог і літературознавець, стверджує, що подолання травматичного досвіду можливо не стільки через меланхолію та/або жалобу / скорботу, як це у З. Фрейда, скільки шляхом повернення до його тілесного виміру [33]. Б. ван дер Колк доводить, що травматичний досвід закарбовується в тілі, яке стає екраном для репрезентації неконтрольованих, ірраціональних імагінативних смислів, що не піддаються мовному структуруванню, змушуючи людину щоразу наново проживати біль. Вчений пропонує апробовані на практиці «стежки до видужання» [12, 76].

Відомий теоретик і практик доктор П. Конті в роботі «Травма. Невидима епідемія», порівнюючи травми (фізичні чи психічні) з тяжкою хворобою, доводить, що кожен з нас носить у собі ту чи іншу травму, хоча ми не підозрюємо ні про неї, ні про те, що саме в травмі першопричина наших психологічних проблем і навіть серйозних хвороб. Вчений дає рекомендації стосовно того, як пом'якшити наслідки травматичного досвіду й упередити ретравматизацію. П. Конті підкреслює, що травма спотворює наші емоції, які негативно впливають на прийняття рішень [39, 192].

Вітчизняне міждисциплінарне поле травматичних досліджень починає формуватися з осмислення травми й травматичного досвіду Голодомору, а сьогодні представляє розгалужений та гетерогенний у тематичному плані інтелектуальний простір, на якому представлені різні напрями, теоретичні підходи, методологічний інструментарій і концептуальні принципи, необхідні для осягнення і розуміння цих складних феноменів.

Травматичну спадщину Голодомору, специфіку його травматичного досвіду, досвіду жертв і свідків, особливості процесу

передавання травматичної пам'яті, його психологічні та культурні наслідки досліджують вітчизняні науковці В. Огієнко, О. Стасюк, Г. Касьянов, О. Кісь, І. Рева, В. Климчук та В. Горбунова, Б. Безо і С. Маггі, Т. Воропаєва.

Вітчизняна історикinja Л. Нагорна вбачає місію історичної науки в тому, щоб запропонувати культурну практику детравматизації катастрофічного досвіду українського народу. Вчена вважає, що розробка подібної практики – це завдання історичної культурології, становлення якої відбулося в результаті концептуального оформлення культурології як системного знання про культуру [19].

В аспекті аналізу специфіки історичної травми І. Усатенко акцентує на тому, що відкритими залишаються питання стосовно взаємозв'язку травматичного досвіду та історичної травми, з'ясування умов за яких цей досвід перетворюється на суспільно значущу травму (колективну, культурну та ін.) [23]. Український науковець Е. Щербенко в низці статей досліджує травми модернізації (Чорнобиль, Голодомор, «ленінопад») та особливості їх опрацювання у вітчизняному науковому дискурсі [26]. П. Горностаї у монографії та низці статей під кутом зору колективних травм аналізує засоби долання травматичному досвіду та зцілення від його наслідків. Особливу увагу вчений приділяє як історичному досвіду, так і сучасним колективним травмам України (зокрема травмі російсько-української війни), їх перебігу, взаємозв'язку та перспективам подолання [9]. Трансгенераційна концепція передачі травматичного досвіду та художньої рецепції трагічних сторінок української історії ХХ ст. представлена в статті М. Бугері.

К. Волков пропонує авторський варіант методологічної рефлексії історичної експлікації травматичного досвіду людини та визначає тенденції його інтерпретації [7].

Предметом дослідження харківських науковців М. Жигайло та М. Александрової є специфіка репрезентації вітчизняними митцями у форм вуличного мистецтва травматичного досвіду, отриманого українцями під час російської агресії впродовж 2014–2024 років [10].

У статтях та дисертації В. Василенко порушує проблему теоретичної (ре)концептуалізації травми в сучасних літературознавчих, соціокультурних дослідженнях, зосереджує увагу на питанні вивчення рецепцій і наслідків психологічної і

культурної травми, підкреслює важливість оприявлення індивідуального та колективного травматичних досвідів. Особливу увагу у своїх наукових доробках він звертає на працю «Скорбота й меланхолія» (1917) З. Фрейда, яку Р. Лейс і суголосний з нею В. Василенко, вважають причиною реконцептуалізації поняття травми. Вчений також проаналізував проблему репрезентації, літературний і культурний контексти травми як однієї з центральних категорій у сучасній літературній антропології [3–6].

На тлі аналізу особливостей та результатів травматизації українців, спричинених російським вторгненням, Н. Фролова актуалізує питання емоційного та психологічного відновлення та розглядає ресурси, що забезпечують психологічну стійкість особистості та способи взаємодії людей із колективними травмами, викликаними каскадними подіями, а також пошук внутрішніх ресурсів та їх використання для подолання травматичного досвіду [25].

На основі щоденникових записів українського письменника, художника, політичного діяча В. Винниченка, де висвітлено початок Першої світової війни, В. Нарівська розглядає специфіку авторського осмислення масового травматичного досвіду перших днів війни, пережитих письменником у Катеринославі (нині Дніпро). Розкриває вплив травми війни як на масову свідомість, що виявився в радикальній зміні моделі людської поведінки, так і на свідомість творчу, екфрастичну, реалізовану у формуванні основ нового художньо-естетичного мислення [20].

Попри увагу культурології до феномену травми, поняття «травматичний досвід» не достатньо представлене у студіях вітчизняних науковців, відсутня операціоналізація цього поняття з урахуванням соціокультурного простору, на якому відбувається його концептуальне розгортання.

Мета статті – здійснити культурологічну рефлексію для з'ясування особливостей еволюції поняття «травматичний досвід», окреслити специфіку його концептуально-сміслового розгортання у європейському соціокультурному просторі.

Виклад основного матеріалу. Суперечливий і неоднозначний вплив на суспільство, культуру, людину модернізаційних процесів, попри їх прогресивність і невідоротність, зумовив появу явища, що отримало назву «травми соціальних змін», або «травми Модерну», «визначило введення в поле розгляду

проблеми травми модернізації та її опрацювання», як зазначає вітчизняний науковець [28]. Трагічним свідченням неподоланості, неопрацьованості «травми Модерну» є російсько-українська війна.

Травматичність модернізації пов'язана зі зламом класичної парадигми культури і становленням нової неklasичної, що супроводжується розпадом єдиного онтологічного й соціального порядку, руйнуванням усталеної, укоріненої у звичаях і традиціях картини світу, її системи норм і цінностей, появою спрощених, порівняно з високими, елітарними, масових художніх форм, що сприймалося як деградація культури і мистецтва. Крім того, відсутність готових, накопичених у попередньому досвіді алгоритмів вирішення нових проблем призводить до зростання значення архаїзованих елементів життя, поступового розширення сфери впливу «невідрефлексованих рутинізованих практик» (З. Бауман).

Найбільш зримим уособленням «травми Модерну» і «рутинізованих практик» вже на початку ХХ ст. стала Велика війна. «... у високотехнологічний, науково організований світ модернізму, – відзначає німецький вчений М. Залевські, – проникли найдавніші антропологічні прототипи, навіть не бачені до того часу атавізми» [37, 360].

Перша світова війна засвідчила, що класична європейська раціональність, будучи базовим принципом модерного соціуму, виявилася нездатною теоретично осмислити й передбачити трагічні катастрофи ХХ ст., що поширилася і на ХХІ ст. Водночас у цій війні чи не найбільш повно реалізуються принципи все тієї ж класичної цілераціональності, завдяки чому вона перетворюється на максимально раціоналізований механізм з чіткою, ієрархічно організаційною структурою, де солдат відчуває себе гвинтиком гігантської воєнної машини, функціональна діяльність якої спрямована на досягнення конкретного результату, який зводиться до формули – «знищувати ворога». При цьому, як пише Е. Юнгер, герой Великої війни, німецький письменник і філософ, «складна машинерія перетворює вбивство на найвишуканіше мистецтво» [29, 16].

Модернізація, спричинивши кардинальні техніко-технологічні зміни у веденні військових дій, вбудувала механізм насильства в інституціональні структури соціуму, у тло західної цивілізації, легітимізувала феномен структурного насильства, апофеозом якого

стали Перша і Друга світові війни. Сучасна російсько-українська війна є продовженням цього механізму насильства, але вже на новому техніко-технологічному рівні.

Вирізняючись особливою жорстокістю і нелюдністю, цинічною зневагою до правил воєнних дій, ставленням до військовополонених і мирного населення, структурне насильство «зриває з людини всі умовності звір підіймається на поверхню душі, немов таємниче чудовисько» [29, 16]. Саме такого «звіра із безодні» повною мірою демонструє путінська агресія.

Відтак структурне насильство насичене безліччю травм різної етіології, коли людина переживає одночасно не лише фізичні, а й психічні травми. Під час війни особливо масштабним є емоційне насильство, що завдається як військовим, так і цивільним. Будучи стресором високої інтенсивності, емоційне насильство, на відміну від фізичного, як стверджують сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники, має надзвичайно великий психотравматичний потенціал, що не знижується із часом. Це відбувається тому, що «наш раціональний мозок, – пише керівник центру досліджень травми в Массачусетсі, психіатр Б. ван дер Колк, – безсилий перед емоційним, який у таких випадках існує у власній реальності» [12, 76]. Тобто в жертв емоційного насильства інтенсивність травматичного досвіду вища, ніж у тих, хто пережив фізичне насильство, незалежно від давності травм.

Поняття «травматичний досвід» складається з двох понять – травма і досвід. У попередніх статтях ми розглянули еволюцію поняття травми з доби античності, стадію його концептуальної артикуляції, починаючи з другої половини ХІХ ст. і первинної диференціації та термінологічного становлення в різних наукових дискурсах на початку ХХ ст. і до утвердження в кінці ХХ ст. травматичних студій як самостійного міждисциплінарного напрямку наукового знання [15–17].

У контексті мети дослідження постає необхідність здійснити подібну процедуру стосовно поняття досвіду, що також виникає в давнину і супутній людині впродовж її соціального буття та індивідуального життя. Будучи одним із вимірів існування людини, від якого вона не здатна абстрагуватися, якщо не втрачає пам'ять, досвід у різних його модусах є іманентною характеристикою людського життя, а травматичний досвід є одним із таких модусів.

При розгляді еволюції поняття травматичний досвід ми будемо використовувати деякі положення концепції еволюції поняття досвіду, яку розробив український філософ М. Мінаков у докторській дисертації «Досвід і філософія: еволюція поняття досвіду у західній філософії ХІХ–ХХ століть» [18]. Науковець, досліджуючи історію поняття «досвід», період з часів античності, включаючи докритичний етап кантівської філософії (70-ті роки ХVІІІ ст.), означає як передісторію цього поняття. Він доводить, що власне теорія досвіду формується в німецькій класичній філософії, у якій виділяє епістемологічний і герменевтичний підходи його концептуалізації. На думку вітчизняного філософа, «усвідомлення зв'язку проблеми досвіду, з одного боку, та інтерпретації – з іншого, стало важливим кроком для історії поняття досвіду, ... відкривши чималі можливості для аналізу досвіду поза пізнавальною проблематикою» [18, 107].

Епістемологічний підхід, пов'язаний із Кантом, і ґрунтуються на тому, що досвід є джерелом і межами пізнання і тим самим зумовлює його мислення в межах теоретико-пізнавальної проблематики. Що стосується і травматичного досвіду. У герменевтичному підході, який започаткував Гегель, підкреслено, що досвід встановлює «максимум, за якої слід утримуватись від позитивних виразів щодо досвіду відповідно до завдань окремих наук і шанування того, як поняття «досвіду» саме себе розкриває і усвідомлює себе в своєму русі, русі усвідомлення і відбування, що» зрештою і є історією цього поняття» [18, 108]. Ця теза німецького філософа свідчить про амбівалентність досвіду і важлива в контексті розгляду травматичного досвіду.

Попри різноспрямованість, епістемологічний і герменевтичний підходи доповнювали один одного у формуванні історії поняття досвіду, встановили не тільки межі, але й вектор змістової еволюції поняття досвіду, за яких «досвід продовжує аналізувати себе в процесі власного розвитку» [18, 110]. М. Мінаков робить висновок стосовно досвіду як універсального поняття, що актуально і при осмисленні травматичного досвіду в аспекті цілісності онтологічної та епістемологічної проблематики, примату практичного начала, вагомості прагматичного виміру, підвищеної уваги до комунікативної дії [18, 11].

Аналітика травматичного досвіду, як і актуалізація дослідження феномену травми в «межах темпорального режиму модерну» [30], бере початок з опису та лікування медиками-практиками, зокрема неврологами та психіатрами, серед яких П. Жане і З. Фрейд, військових неврозів і різних психічних розладів (психічні аномалії, масова істерія і психопатія тощо), які отримали насамперед учасники бойових дій під час Першої світової війни, та осмислення їх наслідків вже по завершенні останньої. Цей новий травматичний досвід потребував як нових підходів дослідження, так і розроблення відповідних психотерапевтичних практик, стратегій його опрацювання.

Відомо, що З. Фрейд був вражений масовою маніакальною жорстокістю учасників Великої війни по обидва боки фронту, шокований запереченням норм міжнародного права й моральних принципів, загальною дегуманізацією, що вважалося зовсім недавно несумісним з культурним рівнем європейців. Під впливом цієї кривавої і спустошливої війни він докорінно змінює свої погляди й оптику дослідження, звертаючись до глибокого осмислення зростання агресії, проблеми смерті та її ролі в житті людини й соціуму.

Варто зауважити, що використання нової зброї змінило й саму суть смерті, яка набула анонімного характеру, загрожуючи будь-якої миті поза межами безпосереднього ведення бою.

Вже 16 лютого 1915 року Фрейд виступив у Відні з доповіддю «Ми і смерть» і на початку того ж року опублікував у психоаналітичній збірці «Імаго», що виходила у Відні з 1912 року, статтю «Роздуми про війну та смерть», де висловив низку ідей, серед яких визнання існування в людини агресивного, деструктивного потягу поряд із сексуальними імпульсами. Але ці ідеї, оприявлені в роботах 20–30-х років минулого століття, набули подальшого розвитку в пізній період діяльності засновника психоаналізу. Хоч саме війна сформувала третю топіку фрейдівського вчення – протиставлення інстинкту життя потягу до смерті, але вони поставали як рівнозначні та рівноправні. Травми й травматичний досвід також розглядали в межах дихотомії «ерос-танатос».

Про амбівалентну природу травматичного досвіду в З. Фрейда ідеться в роботі «Скорбота і меланхолія» (1917) у тому аспекті, коли цей досвід не усвідомлюється і витісняється в несвідоме. Вчений осмислює конститутивну

амбівалентність як таку, що входить до складу витісненого, травматичного переживання. Меланхолію та скорботу як реакції на травму втрати, що переживає людина, відрізняючись за характером, Фрейд розглядав як форми пропрацювання / опрацювання травматичного досвіду [31].

Психоаналіз, основною метою якого З. Фрейд вбачав дослідження позасвідомої сфери, яка не залежала від об'єктивної дійсності, на ранніх етапах передусім представляв терапевтичну практику, спрямовану на виявлення та опрацювання травматичних переживань людини, і був по суті своїй пов'язаний з культурою. Оскільки внутрішній досвід людини, зокрема й травматичний, являє собою складну та амбівалентну гру свідомості, підсвідомості й надсвідомості, утворюючи при цьому «матерію» культури.

Накопичення емпіричного матеріалу щодо розуміння травми й травматичного досвіду, апробація і верифікація гіпотез експериментальним шляхом, формування базових принципів і настанов, їх теоретичне осмислення та концептуальна артикуляція здійснюються в психоаналізі в межах позитивістської моделі науки, а відтак у межах й епістемологічної теорії досвіду. Фрейд, сформувавшись як вчений у дискурсі науки XIX ст., вважав, що внесок психоаналізу до цієї моделі науки «якраз і полягає в поширенні досліджень на царину психіки» [24, 9].

У 1912 році Фрейд разом з Е. Махом, А. Ейнштейном, Д. Гілбертом підписав листа, у якому обґрунтовував необхідність створення наукового світогляду, що базувався б виключно на фактах.

Як представник критично-раціонального, рефлексивного мислення З. Фрейд у пошуках логіко-раціональні пояснення психічних явищ, використовуючи експеримент як установку класичної парадигми науки, довів наявність величезного масиву несвідомого, що здійснював вплив на буття та свідомість людини. Однак, переглянувши роль розуму в житті людини, він ніколи не заперечував його життєствердної сили і тому в основі прагнення психоаналізу щодо з'ясування значення несвідомого знаходилася інтенція підпорядкування цього останнього раціо як базовому антропологічному началу. Але вчений розумів всю складність такого завдання.

У З. Фрейда представлена й герменевтична теорія травматичного досвіду, хоча сам він прагнув відмежувати принципи

психоаналізу (психоаналітичну інтерпретацію) від герменевтичної традиції. Однак французький філософ П. Рікер, один із провідних представників герменевтики, називає психоаналіз «фрейдівською герменевтикою» сучасної культури. Вчений зазначає, що психоаналіз вписується в сучасну культуру як її герменевтика, і саме завдяки психоаналізу інтерпретація стає моментом культури, інтерпретуючи світ та змінюючи його [36]. Німецький філософ Ю. Хабермас назвав психоаналіз «глибинною герменевтикою», а німецький психоаналітик А. Лоренцер розробляв власну «психоаналітичну герменевтику», ґрунтуючись на базових положеннях психоаналізу.

На початку ХХ ст. неокантіанці здійснюють поділ наук на науки про природу і науки про дух (культуру). На перший погляд здається, що в психоаналізі закладається підґрунтя для експлікації травматичного досвіду в предметне поле «наук про дух і культуру», сегментом якого стає культурологія. Сам термін вперше використовує лауреат Нобелівської премії з хімії (1909) В. Освальд, і він же починає, ґрунтуючись на понятті «енергія», здійснювати спробу її концептуальної артикуляції. Але подібний поділ наук виявився неприйнятним для З. Фрейда як на предметному, так і методологічному рівні. Оскільки не дозволяв об'єднати, з огляду на складність психічної сфери людини, біологічну (інстинкти, потреби), соціокультурну («Інші», норми, цінності) та власне ментальну (самосвідомість, рефлексія) реальності. Але О. Оніщенко, аналізуючи З. Фрейда, на лист А. Ейнштейнові, що відомий під назвою «Чи неминуча війна?», відзначає, що «міркування психоаналітика розгортаються в напрямі, що ми його умовно визначили як культурологічний. Він цілком логічно приходить на зміну психологічному / психоаналітичному етапу розмислів З. Фрейда» [22].

Однак поступово психоаналіз трансформується зі спеціального лікувального методу й терапевтичної практики подолання травми, у нашому випадку травматичного досвіду, у світоглядну систему, змінивши ціннісно-смісловий універсум європейської культури, її моральні засади, вплинувши на суспільну свідомість, спосіб мислення європейців. І вже в такій своїй іпостасі долучається згодом до широкого контексту соціально-гуманітарного знання, зокрема й

культурологічного, де в різних наукових дискурсах описано й досліджено буття людини, суспільства та культури.

Травматичний досвід має негативну конотацію, створюючи чимало загроз для існування людини, пов'язану з тим, що іманентна негативність поняття травми як рани, починаючи з античності, асоціюється з болем і стражданнями, веде це поняття до самообмеження і подальшої детермінації себе.

Р. Лакхерст, спираючись на посткантіанський аналіз піднесеного Ж.-Ф. Ліотара, аналізує апоретичну природу травматичного досвіду. І на цій підставі стверджує, що подолання травматичного досвіду ефективно не стільки через меланхолію та/або жалобу / скорботу, скільки шляхом повернення до його тілесного виміру. Вчений підкреслює, що немає нічого більш унікального, ніж відчуття власного тіла; його винятковість протистоїть будь-якому виду міметичної репрезентації. А завдяки тому, що травматичний досвід виявляється повторно пережитий на тілесному рівні, відбувається його опрацювання, подолання [33].

Травматичний досвід амбівалентний і в розумінні його трагічності, оскільки трагедія – первопричина, корінь людського досвіду й подібно до травми завдає страждання, але водночас може бути важливим і конструктивним, уподібнившись катарсису. У медичній термінології для позитивного означення травматичного досвіду є поняття «посттравматичне зростання», яке, попри всю важливість, залишається практично поза межами нашого дослідження.

Визначення травматичного досвіду пов'язане і з підходами до розуміння травми як події і як процесу, що змінюють людське «я». Означення травми як події міститься у вісімнадцятій лекції «Вступу до психоаналізу» З. Фрейда, циклу лекцій, які він прочитав вже під час війни «протягом двох зимових семестрів 1915–1916 та 1916–1917 років перед мішаною аудиторією з лікарів та нефакхівців, що склалися з представників обох статей» [24, 9]. Травматичною Фрейд називає подію, «яка протягом короткого часу спрямувала в психічне життя таку силу подразливих стимулів, що засвоїти або переробити їх нормальними способами вже не вдається, тож наслідком стає тривале порушення функціонування психічної енергії» [24, 229].

Розуміння травми як динамічного процесу, а не результату, що характерно для травми як події, означає, що й травматичний досвід набуває динамічного, процесуального

характеру і має бути концептуалізований у термінах динамічності, розвитку в часі. Останній передбачає, що кожна нова подія (навіть із часовими розривами) може стати осередком накопичення травматичного досвіду та зростання його впливу. У такому випадку мається на увазі, що травматичний досвід накопичується протягом кількох років, що стосується тривалої війни, яка спричиняє численні соціальні розриви, руйнує звичний спосіб життя. Або у випадку трансгенераційної травми, травматичний досвід якої також накопичується впродовж десятиліть. Хоч вважають, що в цьому разі швидше йдеться про «травматизацію» як поступове поширення травматичних симптомів на співтовариство [2].

Тож травматичний досвід – це складне багатозначне, полівалентне, динамічне, гетерогенне та гібридне поняття з розмитими смисловими контурами, різномірністю підходів і класифікацій, які значною мірою залежні від розуміння травми, що зумовлює його дискусійний характер і термінологічну невизначеність.

Невдовзі по завершенні Великої війни розпочинається згортання травматичного дискурсу, період активного дослідження змінюється «періодом забуття» [8, 17]. Це завадило подальшому осмисленню травматичного досвіду в епістемологічно-герменевтичних межах і тим самим окреслити його соціокультурну визначеність, розкрити повноту і, що особливо важливо було б напередодні вже Другої світової війни, розробити ефективні практики опрацювання.

Поступове відновлення дослідження травми й травматичного досвіду відбувається після того, як німецький філософ і соціолог Т. Адорно в доповіді перед Координаційною радою з питань християнсько-єврейської співпраці (листопад 1959 р.) висунув і сформулював поняття «опрацювання» / «пропрацювання» минулого (*Aufarbeitung der Vergangenheit*), мотивом якого стало недавнє минуле Німеччини, пов'язане з націонал-соціалізмом та Голокостом. Філософ закликав співвітчизників саме до такого усвідомленого припрацювання «травми Голокосту» [1].

Висновки. Концептуально-сміслові розгортання поняття травматичний досвід відбувається на тлі динамічної зміни європейського загального соціокультурного контексту, спричиненого початком і перебігом Першої світової війни. Вже під час ведення війни та по її завершенні на основі набутого емпіричного досвіду лікування численних

травм і психічних розладів розпочинається наукове осмислення їх природи, специфіки проявів травматичного досвіду, військові лікарі, психіатри та психологи розробляють рекомендації щодо його переживання, подолання, пропрацювання / опрацювання.

Еволюція поняття «травматичний досвід» у дискурсі класичного психоаналізу відбувалася в єдності епістемологічної і герменевтичної теорії досвіду, відіграючи провідну роль в експлікації травми й травматичного досвіду у сферу зацікавлень різних соціально-гуманітарних наук від мистецтвознавства і культурології до соціології та політології. Серед цих інтересів – природа травматичного досвіду, специфіка його змістової наповненості, аналіз таких характерних особливостей, як амбівалентність, гетерогенність, гібридність та багатозначність.

Розширивши предметне поле вивчення травми й травматичного досвіду поза межі сфери медицини (неврології та психіатрії), З. Фрейд, закладає підґрунтя і методологічного принципу, який отримує назву міждисциплінарного і стає одним із базових для подальшого дослідження цих феноменів. Формується також можливість аналізу травми й травматичного досвіду на широкому тлі цілісної картини буття людини в соціумі та світі культури.

Перспективи дослідження вбачаємо в з'ясуванні ролі і значення культурних / креативних практик в опрацюванні травматичного досвіду на основі дослідження еволюції цього поняття в межах становлення *trauma studies* як самостійного напрямку наукового знання, здійсненні спроби розробити алгоритми їх практичної реалізації в дискурсі прикладної культурології.

Стаття підготовлені в межах реалізації проекту Erasmus+ «Академічна протидія гібридним загрозам» (*Academic Response to Hybrid Threat, WARN*) 610133-EPP-1-2019-1-FI-EPPKA2-CBHE-JP, що фінансується за підтримки Європейської Комісії.

Література

1. Адорно Т. Що означає «Опрацювання минулого» / пер. із нім. В. Брижніка. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2018. № 1 (22). С. 6–24.
2. Бугеря М. Травматичний досвід поколінь: філософсько-естетичний дискурс. *Гуманітарний вісник*: зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2021. Ч. 34. 77 с.

3. Василенко В. С. Збираючи уламки досвіду: теоретична (ре)концептуалізація травми. *Слово і Час*. 2018. № 11. С. 109–122.
4. Василенко В. С. Модифікація травми в українській еміграційній прозі другої половини ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 2016. 204 с.
5. Василенко В. С. Оприявнюючи незриме, проговорюючи невимовне: категорія травми в об'єктиві сучасних досліджень. *Слово і Час*. 2017. № 11. С. 43–55.
6. Василенко В. Травма як соціокультурна категорія: історія дослідження. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*: наук. зб. Вінниця : ДонНУ, 2015. Вип. 23. С. 190–202.
7. Волков К. Травматичний досвід: історична експлікація вивчення в психології. *Психологічні перспективи*. 2023. № 4. С. 55–73.
8. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору / пер. з англ. О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. 416 с.
9. Горностай П. Психологія колективних травм : монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2023. 336 с.
10. Жигайло М. О., Александрова М. В. Експлікація травматичного досвіду внаслідок російської збройної агресії проти України 2014–2024 рр. у вітчизняному вуличному мистецтві. *Культура України*. 2024. № 83. С. 7–15.
11. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал / Л. П. Нагорна. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 382 с.
12. Колк ван дер Б. Тіло веде лік. Як лишити психотравми в минулому. Харків : Віват, 2023. 624 с.
13. Кононова Я. Концепт травми у компаративістській перспективі. Ч. 2. *Молодий вчений*. 2022. № 7 (107), липень. С. 44–53.
14. Кононова Я. Концепт травми у компаративістській перспективі. Ч. 1. *Молодий вчений*. 2022. № 2 (102). С. 21–28.
15. Копієвська О. Р. Проблематизація травми у європейському науковому дискурсі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: культурно-історичний контекст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*: наук. журнал. 2023. № 1. С. 3–8.
16. Копієвська О. Р. Травма & істерія в європейській культурі fin de siècle. Ч. 1. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*: наук. журнал. 2023. № 3. С. 3–9.
17. Копієвська О. Р. Травма & істерія в європейській культурі fin de siècle. Ч. 2. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*: наук. журнал. 2023. № 4. С. 3–8.
18. Мінаков М. А. Досвід і філософія: еволюція поняття досвіду у західній філософії ХІХ–ХХ століть : дис. ... док. філос. наук: 09.00.05 Київ, 2007. 409 с.
19. Нагорна Л. П. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 382 с.
20. Нарівська В. Травматичний досвід Першої світової війни в щоденнику Володимира Винниченка: Катеринославські рефлексії. *Слово і Час*. 2019. № 10. С. 22–36.
21. Огієнко В. Голодомор. Історія неусвідомленої травми. Київ : Віхола, 2024. 608 с.
22. Оніщенко О. Епістолярій З. Фрейда та А. Ейнштейна: пацифістський аспект. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2014. Вип. 15. С. 124–129.
23. Усатенко І. Історична травма: соціально-культурне явище чи новий метанаратив? URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Usatenko_Ihor/Istorychna_travm_a_sotsialno-kulturne_iavysche_chy_novyi_metanaratyv7.pdf (дата звернення: липень 2024).
24. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки / пер. П. Тарашук. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2021. 532 с.
25. Фролова Н. В. Феномен колективної травми в контексті сучасного українського досвіду її проживання. *Габітус*. 2023. Вип. 46. С. 199–203.
26. Щербенко Е. В. Смерть реципієнта. Травма модернізації в суспільно-політичному дискурсі перехідної доби. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 4. С. 186–191.
27. Щербенко Е. В. Травма, дискурс і (не)дорослішання. *Культурологічний альманах*. 2024 Вип. 1. С. 267–272.
28. Щербенко Е. Темпоральна евристика суспільно-політичного дискурсу доби Модерну. Генераційний вимір. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 52. С. 306–311.
29. Юнгер Е. Війна як внутрішнє переживання. Київ : Стилет і стилюс, 2022. 136 с.
30. Assmann A. Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes. der Moderne. Hanser, München 2013. 334 s.
31. Freud S. Mourning and Melancholia. URL: https://www.sas.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Freud_MourningAndMelancholia.pdf (дата звернення: липень 2024).
32. Luckhurst R. Beyond Trauma: Torturous Times. *European Journal of English Studies*. 2010. Vol. 14, № 1. P. 11–21.
33. Luckhurst R. The Trauma Question. New York : Routledge, 2008. 256 p.
34. Meretoja H. Philosophies of Trauma. URL: https://www.researchgate.net/publication/341340894_Philosophies_of_Trauma (дата звернення: липень 2024).
35. Morton T. Humankind: Solidarity With Nonhuman People. Brooklyn : Verso Books, 2017.

36. Ricoeur P. *The Hermeneutics of Action* (Philosophy and Social Criticism series.). SAGE Publications Ltd, 1996. 224 p.

37. Salewski M. *Der Erste Weltkrieg*. Paderborn u.a.: Ferdinand Schöningh, 2003. X, 415 s.

38. Stocks C. *Trauma Theory and the Singular Self: Rethinking Extreme Experiences in the Light of Cross Cultural Identity*. *Textual Practice*. 2007. Vol. 21. P. 71–199.

39. *Trauma: The Invisible Epidemic: How Trauma Works and How We Can Heal From It* Paul Conti, Lady Gaga (Introduction)/ Ebury Press, 2021. URL: <https://ru.everand.com/book/533609540/Trauma-The-Invisible-Epidemic-How-Trauma-Works-and-How-We-Can-Heal-From-It> (дата звернення: липень 2024).

References

1. Adorno, T. (2018). What does 'Processing the Past' Mean (translation, annotation and notes by V. Bryzhnyk). *Philosophy of Education*, 1 (22), 6–24 [in Ukrainian].
2. Buheria, M. (2021). Traumatic Experience of Generations. *Philosophical and Aesthetic Discourse Humanitarian Herald*, 34. Cherkasy [in Ukrainian].
3. Vasylenko, V. (2018). Collecting the Fragments of Experience. *Theoretical (Re)Conceptualisation of Trauma Word and Time*, 11 [in Ukrainian].
4. Vasylenko, V. S. (2016). Modification of Trauma in Ukrainian Emigration Prose of the Second Half of the XX Century. Dissertation for the Degree of Candidate of Philological Sciences. Kyiv [in Ukrainian].
5. Vasylenko, V. S. (2017). Revealing the Invisible, Speaking the Unspeakable: The Category of Trauma in the Lens of Modern Research. *Word and Time*, 11, 43–55 [in Ukrainian].
6. Vasylenko, V. (2015). Trauma as a Socio-Cultural Category: History of Research. *Actual Problems of Ukrainian Literature and Folklore*, 190–202 [in Ukrainian].
7. Volkov, K. (2023). Traumatic Experience: Historical Explication of the Study in Psychology. *Psychological Perspectives*, 4, 55–73 [in Ukrainian].
8. German, J. (2022). *Psychological Trauma on the Way to Recovery*. Lviv [in Ukrainian].
9. Gornostay, P. (2023). *Psychology of collective trauma: monograph*. Kropyvnytskyi: Imex-LTD, 336. [in Ukrainian].
10. Zhyhailo, M. O., Aleksandrova, M. V. (2024). Explication of Traumatic Experience as a Result of the Russian Armed Aggression against Ukraine in 2014–2024 in the National Street Art. *Culture of Ukraine*, 83, 7–15 [in Ukrainian].
11. Nahorna, L. P. (2014). *Historical Culture: Concept, Information Resource, Reflective Potential*. Kyiv.
12. Kolk van der B. (2023). The body heals. How to leave psychological trauma in the past. Kharkiv: Vivat, 624 [in Ukrainian].
13. Kononova, Ya. (2022). The concept of trauma in a comparativist perspective. Part 2. *Young scientist*, 7 (107), 44–53 [in Ukrainian].
14. Kononova, Ya. (2022). The concept of trauma in a comparativist perspective. Part 1. *A young scientist*, 2 (102), 21–28 [in Ukrainian].
15. Kопієвська, О. (2023). Problematisation of Trauma in the European Scientific Discourse of the Late XIX – Early XX Centuries: Cultural and Historical Context. *Herald of the National Academy of Culture and Arts Management*, 1, 3–8 [in Ukrainian].
16. Kопієвська, О. Р. (2023). Trauma & Hysteria in European Culture of the Fin de Siècle (part 1). *Herald of the National Academy of Culture and Arts Management*, 3, 3–9 [in Ukrainian].
17. Kопієвська, О. Р. (2023). Trauma & Hysteria in European Culture of the Fin de Siècle (part 2). *Herald of the National Academy of Culture and Arts Management*, 4, 3–8 [in Ukrainian].
18. Minakov, M. A. (2007). *Experience and Philosophy: Evolution of the Concept of Experience in Western Philosophy of the XIX–XX Centuries*. Kyiv [in Ukrainian].
19. Nagorna, L. P. (2022). *Historical culture: concept, information resource, reflective potential*. Kyiv: IPIEND named after I.F. Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2014. 382 p.
20. Narivska, V. (2019). Traumatic Experience of World War I in Volodymyr Vynnychenko's Diary: *Katerynoslav Reflections*. *Word and Time*, 10, 22–36 [in Ukrainian].
21. Ohienko, V. (2024). *Holodomor. History of unconscious trauma*. Kyiv: Vikhola, 608 [in Ukrainian].
22. Onishchenko, O. (2014). Epistolary of S. Freud and A. Einstein: Pacifist Aspect. *Scientific Bulletin of the I. K. Karpenko-Kary Kyiv National University of Theatre, Cinema and Television*, 15, 124–129 [in Ukrainian].
23. Usatenko, I. *Historical trauma: a socio-cultural phenomenon or a new metanarrative?* Retrieved from: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://schron1.chtyvo.org.ua/Usatenko_Ihor/Istorychna_travma_sotsialno-kulturne_iavysche_chy_novyi_metanaratyv7.pdf? [in Ukrainian].
24. Freud, Z. (2021). *Introduction to psychoanalysis. New conclusions / trans. P. Taraschuk*. Ternopil: Textbook-Bogdan, 532 [in Ukrainian].
25. Frolova, N. V. (2023). The phenomenon of collective trauma in the context of the modern Ukrainian experience of living in it. *Habitus*, 46, 199–203 [in Ukrainian].
26. Shcherbenko, E. V. (2023). Death of the recipient. The trauma of modernization in the socio-political discourse of the transition period. *Cultural almanac*, 4, 186–191 [in Ukrainian].
27. Shcherbenko, E. V. (2024). Trauma, discourse and (non)adulthood. *Cultural almanac*, 1, 267–272 [in Ukrainian].
28. Shcherbenko, E. (2024). Temporal heuristics of the social and political discourse of the Modern.

Generational dimension. Bulletin of Lviv University. Philosophical and political studies, 52, 306–311 [in Ukrainian].

29. Junger, E. (2022). War as an internal experience. Kyiv: Stylet and Stylos, 136 [in Ukrainian].

30. Assmann, A. (2013). Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes. der Moderne. Hanser, München, 334 [in German].

31. Freud, S. (2021). Mourning and Melancholia. URL: https://www.sas.upenn.edu/~cavitc/h/pdf-library/Freud_MourningAndMelancholia.pdf [in English].

32. Luckhurst, R. (2010). Beyond Trauma: Torturous Times. European Journal of English Studies, 14(1), 11–21 [in English].

33. Luckhurst, R. (2008). The Trauma Question. New York: Routledge, 256 [in English].

34. Meretoja, H. Philosophies of Trauma. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/341340894_Philosophies_of_Trauma [in English].

35. Morton, T. (2017). Humankind: Solidarity With Nonhuman People. Brooklyn: Verso Books [in English].

36. Ricoeur, P. (1996). The Hermeneutics of Action (Philosophy and Social Criticism series.). SAGE Publications Ltd, 224 [in English].

37. Salewski, M. (2003). Der Erste Weltkrieg. Paderborn u.a.: Ferdinand Schöningh, X, 415 [in German].

38. Stocks, C. (2007). Trauma Theory and the Singular Self: Rethinking Extreme Experiences in the Light of Cross Cultural Identity. Textual Practice, 21, 71–199 [in English].

39. Ebury Press. (2021). Trauma: The Invisible Epidemic: How Trauma Works and How We Can Heal From It Paul Conti, Lady Gaga (Introduction). Retrieved from: <https://ru.everand.com/book/533609540/Trauma-The-Invisible-Epidemic-How-Trauma-Works-and-How-We-Can-Heal-From-It> [in English].

*Стаття надійшла до редакції 05.07.2024
Отримано після доопрацювання 08.08.2024
Прийнято до друку 15.08.2024*